

UNIwersytet Łódzki
Instytut Psychologii
Zakład Psychologii Zdrowia

Smugowa 10/12 91-433 Łódź
tel: (0-42) 665-55-12 fax: (0-42) 665-55-83
e-mail: janina.oginska@uni.lodz.pl

Prof. dr hab. Nina Ogińska-Bulik
Instytut Psychologii
Uniwersytet Łódzki

Rada Dyscypliny Psychologia Uniwersytetu
Jagiellońskiego

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Magdaleny Adamczyk-Banach

Psychospołeczne uwarunkowania nadużywania substancji psychoaktywnych

Promotor:

Dr hab. Tadeusz Ostrowski, prof. nadzw. KAAFM

Rozprawa doktorska mgr Adamczyk-Banach podejmuje ważne i wciąż aktualne zagadnienie, jakim jest poszukiwanie podmiotowych uwarunkowań nadużywania substancji psychoaktywnych. Znaczenie tej problematyki wiąże się przede wszystkim z faktem, iż zażywanie, a zwłaszcza nadużywanie substancji psychoaktywnych, stanowi istotny problem społeczny, co jest odzwierciedlane w utrzymującym się wysokim odsetku ludzi (w tym młodzieży) borykających się z problemem nadużywania substancji psychoaktywnych, a także szkodach, jakie ponosi osoba uzależniona, jej najbliższe otoczenie oraz całe społeczeństwo. Należy także podkreślić, że prowadzone od wielu lat badania nie przyniosły jednoznacznych rozstrzygnięć odnośnie roli czynników determinujących podejmowanie tego typu

zachowań. Zasadne jest więc prowadzenie dalszych badań dotyczących uwarunkowań nadużywania substancji psychoaktywnych, zarówno psychologicznych, jak i społecznych.

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska jest bardzo obszerna, składa się z 9 rozdziałów i liczy, wraz z bibliografią i załącznikami, 380 stron. Teoretyczna część pracy obejmuje 4 rozdziały. Pierwszy przedstawia problematykę zażywania substancji psychoaktywnych, w którym Autorka, odwołując się do obowiązujących międzynarodowych klasyfikacji, omawia rodzaje substancji, a także wskazuje na ich działanie i skutki nadużywania. Prezentuje także czynniki ryzyka i czynniki ochronne, przedstawia proces uzależniania się oraz możliwości leczenia.

Rozdział drugi poświęcony jest problematyce przywiązania, w tym związkom z nadużywaniem substancji psychoaktywnych. W rozdziale trzecim Autorka skupiła się na właściwościach osobowości w kontekście nadużywania substancji psychoaktywnych, a w czwartym na sytuacjach kryzysowych, a zwłaszcza zdarzeniach traumatycznych i ich roli w nadużywaniu tych substancji.

Moje zainteresowanie wzbudził przede wszystkim podrozdział dotyczący powiązań między doświadczaniem wydarzeń kryzysowych a zwiększonym ryzykiem nadużywania substancji psychoaktywnych (4.4). Autorka bardzo wnikliwie przedstawia to zagadnienie, wskazując na możliwe typy relacji, tj. 1) uzależnienie może być skutkiem trudnych doświadczeń (zwłaszcza w okresie dzieciństwa), 2) nadużywanie substancji psychoaktywnych może zwiększać ryzyko wystąpienia wydarzeń kryzysowych oraz 3) obydwa mogą wynikać ze wspólnych uwarunkowań genetycznych i środowiskowych. Autorka uwzględnia różne sytuacje kryzysowe, w tym kryzysy doświadczane w rodzinie, takie jak wychowywanie się w rodzinie alkoholowej, przemoc czy strata rodzica. Opisuje także możliwe mechanizmy wyjaśniające współwystępowanie uzależnienia i wydarzeń kryzysowych (w tym tzw. koncepcję „samoleczenia” za pomocą środków odurzających często wykorzystywaną do wyjaśniania wysokich wskaźników współwystępowania uzależnienia od substancji psychoaktywnych oraz zaburzeń związanych z doświadczeniem sytuacji kryzysowych, w postaci zespołu stresu pourazowego, czy objawów lęku i depresji).

Przedstawione treści w zasadzie nie budzą zastrzeżeń, choć lektura tej części rozprawy skłania do sformułowania kilku uwag. Sądzę, że Autorka, zbyt obszernie potraktowała niektóre zagadnienia. Z wielu treści, bez szkody dla całości rozprawy, można byłoby zrezygnować, w tym m.in. z szerokiego opisu problematyki osobowości (w tym podziału na cechy, typy, charakterystyki poszczególnych czynników wchodzących w skład modelu Wielkiej Piątki). Jest to wiedza ogólnie dostępna opisana w wielu podręcznikach osobowości. Zbyt szeroki wydaje się także opis osobowości typu D; nie wiadomo czemu ma służyć opisywanie przyczyn kształtowania się tego typu, jego stabilności, związków z

chorobami, itd. To, co jest istotne z punktu widzenia pracy to znaczenie osobowości, w tym typu D, dla zażywania, a zwłaszcza nadużywania, substancji psychoaktywnych i do tego można było się ograniczyć.

Z kolei pewien niedosyt budzą treści zaprezentowane w podrozdziale 1.4., dotyczącym czynników ryzyka i czynników ochronnych dla nadużywania substancji psychoaktywnych. Jest to moim zdaniem bardzo ważny rozdział pracy, a wskazano tam tylko niektóre z istotnych czynników, w zasadzie traktując je marginesowo (poza tymi, które uwzględniono w badaniach, i które zostały opisane w sposób wyczerpujący), a niektóre w ogóle pominięto. Chodzi tu m. in. o posiadane umiejętności radzenia sobie ze stresem. Z dostępnej w tym zakresie wiedzy wynika, że negatywne skutki dla funkcjonowania człowieka (w tym tendencji do nadużywania substancji psychoaktywnych) zależą nie tyle od działania czynników stresogennych, co od podejmowanej aktywności zaradczej. O tym Autorka nie pisze. Nie wspomniano także o znaczeniu prężności, której rolę w zapobieganiu różnego rodzaju zachowaniom ryzykownym dla zdrowia podkreśla się w ostatnich latach.

Mam także pewne drobne uwagi dotyczące układu treści. Podrozdział 1.4 *Czynniki ryzyka i czynniki ochronne* poprzedziłabym podrozdziałem 1.5 *Rozwój uzależnienia*. Ponadto najpierw widziałabym 1.4.3 *Uwarunkowania neurobiologiczne i genetyczne* a potem czynniki ryzyka w okresach rozwojowych (1.4.1 i 1.4.2). Ponadto nie było potrzeby umieszczania w spisie treści hipotez badawczych, i sądzę, że bez szkody dla treści rozprawy można byłoby skrócić Wstęp. Prezentacja struktury rozprawy raczej powinna być zawarta we Wstępie, nie było więc potrzeby wprowadzania kolejnego punktu.

Pojawiły się też drobne usterki, czy nieścisłości w prezentowanych treściach, np. na str. 17 (i w dalszych częściach rozprawy) magister Adamczyk-Banach, pisząc o skali typu D, wymienia nazwiska w niewłaściwej kolejności, wskazuje bowiem: Denollet, Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009, a biorąc pod uwagę polską adaptację tego narzędzia powinno być: Ogińska-Bulik, Juczyński, Denollet. Autorka zwraca także uwagę na nowatorski charakter podjętych przez siebie badań dotyczących powiązań osobowości typu D z nadużywaniem substancji psychoaktywnych. Trudno się z tym zgodzić, gdyż sama Autorka w podrozdz. 3.4.4. *Uzależnienie i nadużywanie substancji psychoaktywnych a typ D* przedstawia różne badania przeprowadzone w tym obszarze. W Polsce takie badania zostały m. in. zaprezentowane w książce z roku 2009 *Osobowość typu D. Teoria i badania* (Ogińska-Bulik, 2009). Rozdział trzeci tej książki prezentuje wyniki dotyczące związków typu D z paleniem tytoniu (3.2.1), zażywaniem alkoholu (3.2.3), zażywaniem środków narkotycznych (3.2.4), a także z ryzykiem uzależnienia od czynności (3.3.).

Część metodologiczna rozprawy doktorskiej, w której przedstawiono cel badań, pytania, hipotezy badawcze, scharakteryzowano osoby badane oraz wykorzystane narzędzia badawcze nie budzi większych zastrzeżeń. Celem podjętych badań było ustalenie psychospołecznych uwarunkowań nadużywania substancji psychoaktywnych. Wśród zmiennych wyjaśniających uwzględniono: wzorzec przywiązania do rodziców, wzorzec przywiązania do partnera, obraz siebie i świata społecznego, cechy osobowości w ujęciu Wielkiej Piątki oraz konstrukt osobowości typu D, jak również wydarzenia kryzysowe z okresu dzieciństwa, adolescencji i dorosłości. W modelu badań własnych Autorka uwzględniła zarówno bezpośredni wpływ wzorców przywiązania do rodziców na zmienną wyjaśnianą, jak również wpływ pośredni, poprzez wzorzec przywiązania do partnera oraz obraz siebie i świata społecznego. Autorka sformułowała kilka pytań i szereg hipotez badawczych dotyczących współzależności między zmiennymi. Zabrakło mi pytania o stopień zażywania substancji psychoaktywnych i rodzaj zażywanych substancji (co zaprezentowano w wynikach badań).

Niektóre z tych hipotez, aczkolwiek wzbogacają wiedzę, nie są związane z bezpośrednim celem badań, czyli nie dotyczą związku z nadużywaniem substancji psychoaktywnych (chodzi o H2: *W badanej grupie istnieje współzależność między wzorcami przywiązania do rodziców a stosunkiem do siebie i znaczących innych w dorosłości*, H2.1: *Istnieje związek między wzorcem przywiązania do rodziców a jakością przywiązania do partnera*, H2.2: *Pozabezpieczny wzorzec przywiązania do rodziców przekłada się na negatywny obraz siebie i własnych kompetencji społecznych oraz pesymistyczny stosunek do innych ludzi*). Niektóre z nich sformułowano w sposób ogólnikowy, jak np. H3: *W grupie badanych nadużywających substancji psychoaktywnych obserwuje się specyficzny rozkład cech osobowości, różny od populacji ogólnej* lub nie do końca zrozumiały: H4.2: *Wielu badanych opisuje trudne doświadczenia w bliskich relacjach z okresu dorastania i dorosłości, takie jak bycie w dysfunkcyjnym związku, rozstanie z partnerem, poważną chorobę bądź śmierć partnera*.

Kolejna wątpliwość wiąże się z doбором zmiennych. Nie powinno się uwzględniać zmiennych wyjaśniających, które są ze sobą silnie skorelowane (zjawisko redundacji), a taki związek zachodzi między dwoma wymiarami osobowości modelu Wielkiej Piątki i obydwoma wymiarami osobowości typu D. Innymi słowy występuje silne powiązanie między neurotycznością i negatywną emocjonalnością oraz między introwersją i hamowaniem społecznym. Lepiej więc byłoby uwzględnić model wielkiej piątki, rezygnując z typu D, albo odwrotnie, uwzględnić typ D, ale zrezygnować z modelu Wielkiej Piątki.

Grupę badaną (n=172) stanowili pacjenci z rozpoznaniem nadużywania bądź uzależnienia od substancji psychoaktywnych, leczeni w Oddziale Psychiatrii oraz w Poradni Leczenia Uzależnień Szpitala Specjalistycznego im. L. Rydygiera w Krakowie. Były to osoby w wieku 18-65 lat, z przewagą mężczyzn (65,7%). Grupa była zróżnicowana pod względem poziomu wykształcenia, sytuacji zawodowej, miejsca zamieszkania, sytuacji rodzinnej, stanu zdrowia, czasu trwania problemu uzależnienia i rodzaju nadużywanej substancji oraz historii leczenia. Po odrzuceniu niektórych wyników ze względu na zmienną aprobaty społecznej ostateczna badana próba liczyła 172 osoby. W związku ze złożoną procedurą badawczą (wprowadzenie narzędzia NEO-PI-R po badaniach pilotażowych, konieczność podziału badania na dwie części). W związku z tym w pierwszej części badania wzięły udział 152 osoby, a w drugiej 126.

Można się zastanawiać na ile właściwie dobrano osoby do badań. Może nie należało się ograniczać do osób zdiagnozowanych jako nadużywające substancji psychoaktywnych, ale warto było ją poszerzyć także o osoby, które takiej diagnozy nie miały. Należy też zwrócić uwagę na stosunkowo niewielką liczbę badanych (pierwsza część badania n=152, druga n=126) i nie do końca jest zrozumiała wspomniana przez Autorkę (str. 136) „konieczność podziału badania na dwie części”.

W badaniach zastosowano szereg narzędzi badawczych, w tym trzy własnej konstrukcji. Nadużywanie bądź uzależnienie od substancji psychoaktywnych – mierzono za pomocą autorskiego narzędzia: *Subiektywnej Skali Uzależnienia*. Wzorzec przywiązania do rodziców, wzorzec przywiązania do partnera oraz obraz siebie i świata społecznego oceniano za pomocą autorskiego *Kwestionariusza Wzorców Przywiązania*. Do pomiaru cech osobowości wykorzystano dwa narzędzia: *Inwentarz Osobowości NEO-PI-R* oraz *Skalę do Pomiaru Typu D*. Natomiast charakter i natężenie kryzysowych i traumatycznych wydarzeń w życiu jednostki oceniano przy pomocy autorskiego *Inwentarza Sytuacji Kryzysowych*.

Opis innych narzędzi badawczych służących do oceny nadużywania/uzależnienia od substancji w tym miejscu wydaje się zbędny (w odniesieniu do oceny używania narkotyków pominięto znane narzędzie, jakim jest DUDIT, a wśród narzędzi służących do opisu objawów PTSD (zgodnie z klasyfikacją DSM-5) nie uwzględniono polskiej wersji PCL-5 (Ogińska-Bulik, Juczyński, Merecz-Kot, Lis-Turlejska, *Przegląd Psychologiczny*, 2018). Można się jednak domyślać, że ich przegląd miał stanowić przesłankę do opracowania własnego narzędzia, tj. *Subiektywnej Skali Uzależnienia* (SSU), która, jak stwierdza Autorka, umożliwia ocenę stopnia nadużywania środków odurzających przez osobę badaną. Przygotowano trzy wersje dotyczące: 1) alkoholu, 2) narkotyków i dopalaczy oraz 3) leków uspokajających i nasennych. Niektóre wyniki, a zwłaszcza te dotyczące właściwości

psychometrycznych narzędzi opracowanych przez Autorkę lepiej byłoby zamieścić w aneksie, co w sposób znaczący skróciłoby tekst rozprawy (dla przykładu opis tylko jednego narzędzia, jakim jest *Kwestionariusz Wzorców Przywiązania* zajmuje 25 stron).

Nasuwa się pytanie na ile zasadne było opracowanie i zastosowanie narzędzia, jakim jest *Subiektywna Skala Uzależnienia*, skoro badania przeprowadzono wśród osób zdiagnozowanych jako nadużywające substancji psychoaktywnych. Nie powinno więc dziwić, że wyniki tej skali słabo różnicowały badaną grupę i że większość osób badanych uzyskała wyniki wysokie lub bardzo wysokie. Ponadto czy potrzebne były 3 wersje tego narzędzia, tj. dotyczące alkoholu, narkotyków i dopalaczy oraz leków uspokajających i nasennych, skoro wiadomo, że znaczący odsetek ludzi sięgających po substancje psychoaktywne zażywa jednocześnie więcej niż jedną substancję.

Wyniki badań zostały opracowane statystycznie i w sposób komunikatywny zaprezentowane w kolejnych tabelach, a część z nich przedstawione na rycinach. Pozwoliły one Autorce na weryfikację sformułowanych hipotez badawczych. Na podkreślenie zasługuje to, iż Autorka wychodzi poza schemat korelacyjny i uwzględnia także modele wielozmiennowe (w tym analizę regresji i analizę skupień).

W związku z lekturą rozdziału prezentującego wyniki badań nasuwają się pewne uwagi. Autorka rozprawy koncentruje się bardziej na opisie uzyskanych wyników niż na analizie zależności. Ponadto wielokrotnie w swojej pracy podkreśla, że uzyskane wyniki nie pozwalają na orzekanie o zależnościach przyczynowo-skutkowych. Szczególnie akcentuje problem osobowości, stwierdzając że niektóre cechy osobowości mogą być przyczyną, jak i skutkiem nadużywania substancji psychoaktywnych. Jest to prawda, ale pozostaje to w pewnej sprzeczności z przyjętym tytułem rozprawy *Psychospołeczne uwarunkowania nadużywania substancji psychoaktywnych*, który dość jednoznacznie określa kierunek zależności. W analizach można było zastosować bardziej zaawansowane statystyki, które uprawniają (przynajmniej częściowo) do wnioskowania o zależnościach przyczynowo-skutkowych. Przykładem może być tu modelowanie strukturalne (analiza ścieżek). Chyba nie do końca udało się autorce potwierdzić przyjęty model badań własnych, w którym m. in. założono, że wzorzec przywiązania do rodziców będzie pośrednio poprzez wzorzec przywiązania do partnera oraz obraz siebie i świata społecznego determinował nadużywanie substancji psychoaktywnych, w każdym razie zastosowane statystyki na to nie pozwoliły. Być może przydatne byłoby tu wspomniane modelowanie strukturalne pozwalające na ustalenie zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich zależności.

W prezentacji wyników należałoby skoncentrować się przede wszystkim na zależnościach między zmiennymi wyjaśniającymi a zmienną wyjaśnianą (nadużywanie substancji psychoaktywnych), ale wymagałoby to także przeformułowania hipotez badawczych. W analizach nie uwzględniono czasu w jakim uczestniczące w badaniu osoby nadużywały substancji psychoaktywnych (a był on zróżnicowany od kilku miesięcy do kilkudziesięciu lat), ani faktu leczenia (bądź nie) w związku z problemem uzależnienia. Czynniki te mogły w sposób znaczący determinować uzyskane wyniki, w tym kierunki zależności (np. dla „nowicjuszy” niektóre właściwości osobowości (zwłaszcza neurotyczność) raczej mogły być traktowane w kategoriach przyczynowych, natomiast dla „weteranów” mogły być efektem nadużywania substancji).

Przed przystąpieniem do analizy regresji wskazane byłoby ustalenie związków między zmiennymi objaśniającymi (np. poprzez uwzględnienie wskaźnika tolerancji czy parametru VIF), gdyż można było przewidywać, że uwzględnione w badaniu zmienne są ze sobą skorelowane (chodzi o współliniowość predyktorów), a dotyczyło to przede wszystkim neurotyczności i ekstrawersji oraz wymiarów składających się na osobowość typu D.

Nie wiedzieć czemu wyniki analizy regresji potraktowano marginesowo. Warto było podać udział każdej ze zmiennych, która okazała się istotnie powiązana z nadużywaniem substancji.

Autorka nie wyjaśnia wprost czemu miała służyć zastosowana analiza skupień. Uzyskane wyniki wskazały na brak różnic w wynikach *Subiektywnej Skali Uzależnienia* w wyróżnionych klastrach, co wymagałoby szerszego omówienia.

Nie bardzo wiadomo dlaczego w analizach (w tym w analizie skupień) wykorzystano wyniki skali Fitts’a, w tym samokrytycyzmu (narzędzie to służyło do oceny zmiennej aprobaty społecznej).

Przestawiona w rozdz. 5 dyskusja jest bardzo szeroka i wnikliwa, choć w znacznej części ma charakter opisowy. Autorka w sposób uporządkowany dokonuje podsumowania uzyskanych wyników i odnosi je do dostępnej w tym zakresie literatury. Istotnym walorem dyskusji jest także wskazanie na ograniczenia badań własnych, w tym dotyczących badanej grupy czy opracowanych przez Autorkę narzędzi badawczych. Autorka zwraca także uwagę na praktyczne aspekty uzyskanych wyników badań, wskazując na m. in. potrzebę uwzględnienia tzw. „mieszanych” uzależnień oraz potrzebę prowadzenia terapii łączącej problemy uzależnienia z doznaną traumą. Warto byłoby także wskazać na potrzebę dalszych kierunków badań w tym zakresie i je wskazać.

Podsumowując, pomimo zamieszczonych uwag i wątpliwości, które mają charakter dyskusyjny i mogą być przydatne w dalszy rozwoju naukowym Autorki rozprawy, pozytywnie oceniam przedstawioną do recenzji pracę. Należy zaznaczyć, że mgr Adamczyk-Banach podjęła w swojej pracy niezwykle trudną i złożoną problematykę. Należy więc docenić wysiłek Autorki zarówno w

opracowanie części teoretycznej, jak i przygotowanie narzędzi pomiarowych, przeprowadzenie badań oraz opracowanie ogromnej ilości danych. Praca wnosi nowe treści w obszar związku między wybranymi czynnikami a nadużywaniem substancji psychoaktywnych. Uzyskane rezultaty mają wartość poznawczą, mogą być inspiracją do dalszych poszukiwań w tym obszarze, a ponadto znaleźć zastosowanie w praktyce. Autorka wykazała się dobrą znajomością analizowanych w pracy zagadnień. Praca jest edytorsko dobrze opracowana. Język, którym posługuje się doktorantka jest jasny, zrozumiały i komunikatywny. Wskazuje to na dobre opanowanie przez Autorkę warsztatu pisarstwa naukowego. Nie sposób nie docenić także bardzo bogatej literatury, w tym anglojęzycznej, wykorzystanej w pracy. Autorka rozprawy wykazała się dociekliwością badawczą, umiejętnością stawiania pytań, formułowania hipotez, analizy i interpretacji wyników, co świadczy o dobrym przygotowaniu metodologicznym.

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska odpowiada warunkom określonym w ustawie o tytule i stopniach naukowych. W związku z powyższym wnoszę do Rady Dyscypliny Psychologia Uniwersytetu Jagiellońskiego o dopuszczenie mgr Magdaleny Adamczyk-Banach do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

Łódź, dnia 15.10.2021

